

अॅड. दादासाहेब कुंभारे यांचे कार्य आणि कर्तृत्व

प्रवीण एकनाथ बोरकर

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, आर. के. तलरेजा महाविद्यालय, उल्हासनगर, जि. ठाणे

गोषवारा:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या क्रांतिकारी जीवनातून नागपूरच्या पुण्यभूमीला वगळता येणे कठीण आहे तर नागपूर क्षेत्रातील ऐतिहासिक कार्यातून कामठी क्षेत्राला वगळणे कठीण आहे. कामठीचे नाव उच्चारताच आणि बिडी मजुरांच्या चळवळीची आठवण काढताच एक निष्ठावंत निर्भिड व निश्चयी व्यक्ति आपल्या डोळ्यासमोर उभी राहते ती म्हणजे अॅड. दादासाहेब कुंभारे हे होत. त्यांच्या कार्याचा अमीट असा ठसा विदर्भातील नव्हे तर महाराष्ट्रातील समाजमनावर उमटला आहे. बिडी मजुरांना मजुरांचा दर्जा देणारा १९६४ चा 'आय. डी. अॅक्ट', १९६६ चा 'बिडी सिगार अॅक्ट' बिडीकामगारांना मिळणारा भविष्य निर्वाह निधी, संसदेतील अनुसूचित जाती-जमाती फोरमची निर्मिती या ऐतिहासिक घटनांमध्ये अॅड. दादासाहेब कुंभारे यांचे मोलाचे योगदान आहे. या कार्यामुळेच ते बिडी कामगारांचे अग्रणीनेते ठरलेत. अॅड. दादासाहेब कुंभारे यांनी बिडी कामगारांची चळवळ यशस्वीपणे चालविली व आंबेडकरी चळवळीत महत्त्वाची भूमिका बजावली.

मुख्य शब्द- अॅड. दादासाहेब कुंभारे, दीक्षाभूमी, कामठी, बिडी कामगार, बाबू हरदास, बिडी मजदूर संघ अनु. जाती-जमाती संसदीय फोरम, बिडी सिगार अॅक्ट

अॅड. दादासाहेब कुंभारे यांचे प्रारंभिक जीवन :

राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक स्वातंत्र्य नाकारण्यात आलेल्या एका महार कुटुंबात अॅड. दादासाहेब कुंभारे तथा नारायण हरिचरण कुंभारे यांचा जन्म २३ मार्च, १९२३ ला नागपूर जिल्ह्यातील कामठी या गावी झाला. दादासाहेबांच्या वडिलांचे नाव हरिचरण कुंभारे व आईचे लक्ष्मीबाई हे होते. त्यांच्या कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत दयनीय होती. त्यांची आई लक्ष्मीबाई हिचे निधन ते लहान असतांनाच झाल्याने त्यांच्या वडिलांनी आई व वडील अशी दुहेरी भूमिका सांभाळून आपल्या अपत्यांचे संगोपन केले. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नव्या विचारांनी प्रेरित होणाऱ्या व बदलत असलेल्या समाजाची, परिस्थितीची जाणीव त्यांच्या वडिलांना होती यामुळेच आपल्या मुलांनी भरपूर शिकावे असे त्यांना वाटत होते.

दादासाहेब कुंभारे यांचे वर्ग ८ पर्यंतचे शिक्षण कामठीतील शासकीय आय. ई. एम. शाळेत झाले. तर दहावी पर्यंतचे शिक्षण नागपूरच्या शासकीय पटवर्धन शाळेतून झाले तर त्यांचे महाविद्यालयीन शिक्षण नागपुरातील तत्कालीन मॅरिस व आजच्या वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था नागपूर येथून झाले या काळात बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडू लागला होता. महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी चोखामेळा वसतिगृहात राहत असतांना त्यांनी चोखामेळा वसतिगृहातील महात्मा गांधींच्या सत्काराचा आणि मानपत्र भेटीचा कार्यक्रम उधळून लावला होता. तर १९४२ मध्ये नागपुरात भरलेल्या अ. भा. दलित परिषदेच्या निमित्ताने त्यांनी 'हृदयाचे बोल' नावाचे एक कवितांचे पुस्तक संपादित केले होते. पुढे त्यांनी नागपूरच्या शासकीय विधी महाविद्यालयात कायद्याच्या अभ्यासासाठी प्रवेश घेतल्यानंतर हळूहळू त्यांचे लक्ष बिडी मजुरांकडे जाऊ लागले, बाबू हरदास एल. एन. यांच्यानंतर बिडी मजुरांचा कुणीही वाली राहीला नव्हता त्यामुळे दादासाहेबांनी बिडी मजुरांच्या प्रश्नांना हात घालायला सुरुवात केली. यामुळे अभ्यासाकडे दुर्लक्ष झाल्याने ते दोनदा परीक्षेत अनुत्तीर्ण झाले. शेवटी १९५१ मध्ये त्यांनी वकिलीची परीक्षा पास केली.

अॅड. दादासाहेब कुंभारे यांचे बिडी कामगार चळवळीतील योगदान :

कायद्याचे शिक्षण घेत असतांनाच दादासाहेब कुंभारे बिडी कामगारांच्या चळवळीत भाग घेऊ लागले होते कामठी शहरातील अनेक वयोवृद्धांनी त्यांना बाबू हरदास यांचा वारसा पुढे चालवायचा आग्रह केला होता. बिडी कामगारसुद्धा आपले प्रश्न दादासाहेबांनी सोडवावे अशी विनंती

त्यांना करीत होते. या सर्वांचा परिणाम होऊन बिडी कामगारांच्या प्रश्नासाठी आपण झटलो पाहिजे असे त्यांनावाटू लागले त्यासाठीच त्यांनी मजूर कायद्याचे विशेष अध्ययन केले. दादासाहेबांनी आपल्या कार्याची दिशा निश्चित केली व त्यांनी कामठी, नागपूर, भंडारा जिल्हा इथेच नव्हे तर जबलपूर, दुर्ग, रायपूरपर्यंत दौरे काढून बिडी कामगारांच्या अन्यायाला वाचा फोडण्याचे कार्य केले. मिल मजूर व इतर कामगारांसारखे कायदे व सवलती बिडी मजुरांना मिळवून दिल्याशिवाय राहणार नाही असे विचार ते आपल्या भाषणातून मांडत होते बिडी कामगारांच्या चळवळीला कायदेशीर रूप प्राप्त व्हावे म्हणून मोठ्या प्रयत्नांने १९३२ मध्ये बाबू हरदास एल. एन. यांनी स्थापन केलेली 'बिडी मजदूर संघ' या संघटनेचे पुनरुज्जीवन केले व बिडी मजदूर संघाच्या शाखा कामठी, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, जबलपूर, रायपूर इत्यादी प्रमुखठिकाणी स्थापन केल्या व बिडी कामगारांच्या लढ्याला सनदशीर स्वरूप प्राप्त करून दिले.

दादासाहेबांनी बिडी कामगारांच्या प्रश्नाकारिताआता प्रत्यक्ष कृती कार्यक्रमांना सुरुवात केली त्यांनी १९५६ मध्ये नागपूरच्या पी. के. पोरवाल बिडी फॅक्टरीत सत्याग्रह केला तर रामकृष्ण रामनाथ बिडी फॅक्टरीत आमरणउपोषणाचालवला दिला. परंतु या आंदोलनाची दखल बिडी कारखान्याच्या मालकांनी व शासनाने घेतली नाही. वाढलेली मजुरी देण्यासही मालक तयार नव्हते त्यामुळे त्यांच्या नेतृत्वाखाली बिडी मजुरांनी 'जेलभरो आंदोलन' आरंभिले, हे आंदोलन सतत २ महिने चालू राहिले शेवटी सरकारने मध्यस्थी केली व हे आंदोलन संपले. सभा, आंदोलने, सत्याग्रह, आमरण उपोषण यामुळे मालक वर्ग जुमानत नाही शासनसुद्धा गंभीर दखल घेत नाही म्हणून दादासाहेबांनी सनदशीर व कायदेशीर चळवळ उभारणे, मालकांविरुद्ध खटले भरणे यावर भर देण्यास सुरुवात केली. दादासाहेबांच्या बिडी मजुरांच्या दीर्घकालीन आंदोलनाचा परिणाम म्हणजे १९६४ मध्ये बिडी मजुरांना 'आय. डी. अॅक्ट' ओद्योगिक विवाद कायद्याखाली मजुरांचा दर्जा प्राप्त झाला दादासाहेब आता महाराष्ट्र आणि केंद्रशासनाकडे बिडी मजुरांना पगारी सुट्टी वेतनकर्ज देणे, नोटीस देऊन कामावरून कमी करणे इत्यादी मागण्यांसाठी सतत प्रयत्नशील होते. त्याचाच परिणाम म्हणून १९६६ मध्ये श्री. डी. संजीवय्या मजूर मंत्री असताना केंद्रशासनाने 'बिडी सिगार अॅक्ट' पास केला.

यशवंतराव चव्हाण मुख्यमंत्री असताना गोंदियात श्री मनोहरभाई पटेल यांच्या बिडी कारखान्यासमोर १९६७ मध्ये मोठा सत्याग्रह केला आणि मुख्यमंत्र्यांच्या मध्यस्थीने साप्ताहिक सुट्टी पदरात पाडून घेतली १९६८ मध्ये 'जयभारत सोसायटी' स्थापन करून तत्कालीन महाराष्ट्राचे मजूरमंत्री ना. नासिकराव तिरपुडे यांच्या मध्यस्थीने बिडी कारखानदारांकडून कच्चा माल घेऊन त्यांनी मजुरांना विड्या बांधून देण्याचे काम मिळवून दिले. १९६८ मध्येच बिडी सिगार अॅक्टच्या अंमलबजावणीसाठी त्यांनी कामठी, तुमसर, गोंदिया या प्रमुख ठिकाणी प्रखर लढा दिला. १९६८ मध्येच राजलक्ष्मी चौक गोंदिया इथे मोठा सत्याग्रह करण्यात आला. या सर्व लढ्यांचे श्रेय दादासाहेबांनाच आहे त्यांच्या या कार्यामुळेच शासनसुद्धा आता त्यांच्या कार्याची आणि प्रस्तावाची विशेष दखल घेऊ लागले होते एवढेच नाही तर महाराष्ट्र शासनाने त्यांची नियुक्ती 'त्रिपक्ष समिती' वस्टॅंडिंग कमिटी' वर केली.

अॅड. दादासाहेब कुंभारे यांचे आंबेडकरी चळवळीतील योगदान :

महाविद्यालयीन जीवनामध्येच दादासाहेबांवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव पडला होता. १९४९ मध्ये त्यांनी 'शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनचे' मुखपत्र म्हणून 'सिद्धार्थ' या नियतकालिकाचे संपादन केले. पुढे १९५४ मध्ये जेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भंडारा मतदारसंघाची पोटनिवडणूक राखीव जागेकरिता लढविली तेव्हा त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध बाबासाहेबांशी आला या निवडणुकीत त्यांनी मोठ्या जोमाने बाबासाहेबांचा प्रचार केला. या निवडणुकीत बाबासाहेब जरी विजयी होऊ शकले नाही तरी कुंभारे यांनी निवडणूक प्रचारादरम्यान केलेल्या कार्यामुळे बाबासाहेबांनी त्यांची प्रशंसा केली होती, आणि त्यांना आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत शोषित गरीब दलितानांची सेवा करावी असा आशीर्वादही बाबासाहेबांनी दिला होता.

६ डिसेंबर १९५६ ला बाबासाहेबांचे महापरिनिर्वाण झाल्यानंतर नागपुरात त्यांच्या स्मृतिप्रित्यर्थ स्मारक बनवावे म्हणून एक समिती स्थापन केली गेली होती ज्यात दादासाहेबांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र व साधने प्रकाशन समितीचे ते सदस्यही होते. १९५८ मध्ये त्यांची नियुक्ती अखिल भारतीय रिपब्लिकन पक्षाचे सचिव म्हणून झाली १९६४ च्या रिपब्लिकन पक्षाच्या बेघरांच्या भूमी आंदोलनात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका वठवली अॅड. कुंभारे यांच्या कार्यार्थाना बघून कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड यांनी १९६३ मध्ये त्यांची नियुक्ती प. पू. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्मारक समिती नागपूरच्या कार्याध्यक्षपदी केली. दीक्षाभूमी ही जगातील समस्त बौद्धांची पावनभूमी या दीक्षाभूमीवरील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय हे देखील दादासाहेब कुंभारे यांच्या परिश्रमातून उभे राहिले. त्यांच्याच सहकार्याने भिक्षुनिवासही उभे राहिले. बाबासाहेबांच्या धम्मक्रांतीचे लोण सातत्याने सर्वदूर पसरत राहून 'मी सारा भारत बौद्धमय करीन' ही बाबासाहेबांनी केलेली प्रतिज्ञा पूर्ण व्हावी अशी त्यांची तळमळ होती. रिपब्लिकन पक्ष अभंग राहिला पाहिजे यासाठी त्यांनी शेवटपर्यंत प्रयत्न केले.

अॅड. दादासाहेब कुंभारे यांचे राज्यसभेतील कार्य :

१९७२ मध्ये दादासाहेबांची निवड राज्यसभेवर झाली. राज्यसभेतही त्यांनी बिडी कामगारांच्या प्रश्नांवर आपली प्रभावी भूमिका मांडली १९७२ मध्येच केंद्रशासनाने सरकारी सेवेत पदोन्नतीमध्ये जी आरक्षणाची तरतूद केली ती सर्व विभागात लागू करण्यासाठी त्यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. दादासाहेब केंद्रशासनाच्या 'आरक्षण क्रियान्वयन उपसमिती' चे अध्यक्ष असताना त्यांनी सर्व सरकारी संस्थांमध्ये आरक्षण लागू करण्यावर भर

दिला. दादासाहेब श्रम मंत्रालयाच्या 'संसदीय सल्लागार समिती' चे प्रमुख सदस्य होते. त्यावेळी त्यांनी असंघटीत आणि भूमिहीन मजुरांच्या विशेषतः बिडी मजुरांसाठी कायदे बनविण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका वठविली. त्यांनी ग्रामीण भागात अनुसूचित जाती-जमातीच्या लोकांवर होणाऱ्या अन्याय व अत्याचाराला थांबविण्यासाठी संसदेत अनेक उपयुक्त सूचना करून 'प्रोटेक्शन ऑफ सिविल राईट अॅक्ट' ला प्रभावशाली बनविण्यात महत्त्वाचे कार्य केले.

आज संसदेत असलेल्या अनु. जाती- जमाती संसदीय फोरमचे दादासाहेब संस्थापक उपाध्यक्ष होते. नंतर ते या फोरमचे कार्यवाह सुद्धा राहिले. त्यांनी संपूर्ण भारतातील दलित आदिवासी कर्मचाऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी गैर श्रमिक संघटन म्हणून 'कल्याण महासंघ' स्थापन केला. त्यांच्याच प्रेरणेने दिल्लीत 'जन सामाजिक न्याय समिती'ची स्थापना करण्यात आली होती. केंद्र सरकारच्या 'राष्ट्रीय एकात्मता कौन्सिलच्या' संचालकसमितीचेही ते सदस्य होते. आशिया खंडाची चौथी बौद्ध परिषद जपानच्या टोकियो शहरात भरली होती त्या परिषदेला ते भारत सरकारचे प्रतिनिधी म्हणून उपस्थित होते. संसदेमधील त्यांच्या स्पृह्नीय कार्यामुळे सप्टेंबर १९७५ मध्ये लंडन येथे झालेल्या ६२ व्या आंतरसंसदीय परिषदेला भारत सरकारचे प्रतिनिधी म्हणून ते गेले होते. अशाप्रकारचा सन्मान महाराष्ट्रातील फार कमी सदस्यांना मिळाला आहे. १९७७मध्ये नवबौद्धांना अनुसूचित जाती जमातीच्या सवलती मिळाल्या यासाठी त्यांनी दिल्ली येथे उपोषण केले व संपूर्ण देशाचे लक्ष त्या प्रश्नाकडे वेधून घेतले

अॅड. दादासाहेब कुंभारे यांचे इतर महत्त्वाचे कार्ये :

बिडी या उद्योग समूहापुरतेच दादासाहेबांचे कार्यमर्यादित नव्हते तरनागपूर व भंडारा जिल्ह्यात अनेक ठिकाणी खनिज संपत्तीचे साठे होते तिथेही काम करणारा वर्ग होता त्यांच्या प्रश्नांना दादासाहेब कुंभारे यांनी वाचा फोडली मिल मजूर आणि कॅज्यूअल टेलिफोन कामगार संघटना', 'कोतवाल संघटना' इत्यादी सर्व संघटनांच्या कार्याला अतिशय प्रेमाने तळमळीने साथ दिली.

अॅड. दादासाहेब कुंभारे यांनी १९६१ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वाभिमानी समाजोद्धाराच्या चळवळीतील अमर सेनानी 'बाबू हरदास एल. एन.' यांच्या स्मृतिप्रित्यर्थ 'हरदास एज्युकेशन अँड कल्चरल सोसायटी' ची निर्मिती केली. या संस्थेच्या वतीने दादासाहेबांनी 'हरदास प्राथमिक शाळा' काढली तर या प्राथमिक शाळेतूनच पुढे 'हरदास हायस्कूल' ची निर्मिती केली. दादासाहेबांनी निःस्वार्थी भावनेतून नागपूर येथे 'जनता प्रिंटींग प्रेस' ची निर्मिती केली यामुळेच प्रा. जोप्रेन्द्र कवाडे यांच्या नेतृत्वाखाली साप्ताहिक 'जयभीम' पत्र प्रकाशित होऊ शकले. मराठवाडा विद्यापीठ नामांतराचा प्रश्न सुटावा म्हणून संघर्षरत चळवळीला दादासाहेबांनी मोठाच आधार दिला त्यांच्या कार्याचे मुल्यांकन न्या. चंद्रशेखर धर्माधिकारी यांच्या शब्दात, "भारतीय मजूर चळवळीचा जेव्हा केव्हा इतिहास लिहिला जाईल तेव्हा बिडी मजुरांच्या क्षेत्रात श्रीकुंभारे यांनी केलेल्या बहुमोल कार्याचा व सेवेचा उल्लेख केल्याखेरीज तो इतिहास पूर्णत्वाला पोचणार नाही" यावरून दादासाहेब कुंभारे यांच्या महनीय कार्याची कल्पना येते.

संदर्भग्रंथ:

१. Rajasabha 'WHO's WHO'- 1972
२. Rajasabha Debates- 1972 to 1978
३. कोसारे एच. एल, 'विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास', ज्ञान प्रदीप प्रकाशन, नवी शुक्रवारी, नागपूर, प्र. आ, १९८४
४. मुगले चंद्रकांत, 'दीक्षाभूमीची ४० वर्षे', सिद्धार्थ हस्तलिखित प्रकाशन, नागपूर, १९९७
५. लोखंडे भालचंद्र, 'आंबेडकरी रक्ताचे लढे', भिमबोधी मिशन सोसायटी, उंटखानानागपूर, प्र. आ, १९९८
६. लोखंडे भाऊ, ही. गो. 'डॉ. आंबेडकरी सैनिकांची गोरवगाथा', सुधीर प्रकाशन, बोरगांव मेघे, वर्धा
७. दादासाहेब ना. ह. कुंभारे स्मृतिबंध- १४ ऑक्टोबर १९९२